

זכויות תלמידים בתקנוני בתי הספר בישראל

שלמה צדקיהו, כנרת תמיר

רקע תאורטי: חינוך לדמוקרטיה וחינוך לכיבוד ערכי חוק ומשפט

אחד היסודות עליהם נשענת הדמוקרטיה הוא שלטון החוק, כולל מוסדותיו וההיבטים הרחבים שלו, כגון: מערכת המשפט, מערכת החוקים, תהליך החקיקה וחוקים המגינים על זכויות הפרט.

במערכת החינוך תופסים מקום בולט נושאי החינוך לדמוקרטיה והחינוך לכיבוד ערכי חוק ומשפט, הן במסגרת הפעילות חינוכית חברתית (ישראל, תשל"ט), הן במסגרת תכניות הלימודים במקצועות שונים, כגון: מולדת וחברה, תושב"ע, דינים, אזרחות, היסטוריה, לשון וספרות (ישראל, 1985), במסגרת שעת חברה ובעיקר במסגרת תכנית הלימודים בלימודי אזרחות (ישראל, 1990). שנת הלימודים תשמ"ח אף הוכרזה ע"י משרד החינוך והתרבות כשנת "החוק והמשפט" והנושא הוכרז בנושא מרכזי בכל מערכת החינוך בישראל (ישראל, 1988). המטרה המרכזית שבבסיס הוראת הנושא בבתי הספר הוצגה ע"י הנהלת המשרד כטיפול ההכרה בחשיבות של כיבוד החוק והמשפט כתנאי לקיומו של הסדר החברתי. כמו כן הוצגו המטרות הבאות:

התלמיד יכיר בקשר ההדוק בין העיקרון של שלטון החוק לעיקרון של שוויון בפניו כיסוד לקיומה של המדינה המודרנית הדמוקרטית.

התלמיד יכיר את העקרונות שהחוק חייב להיות מושתת עליהם במדינה דמוקרטית בכלל, ובמדינת ישראל בפרט.

התלמיד יכיר את שני פניו של החוק: מצד אחד הוא מעניק זכויות לאזרח, ומצד שני הוא מטיל עליו חובות, כשם שהוא קובע את סמכויותיהן דשל זרועות השלטון ואת המגבלות לסמכויות אלו.

ד"ר שלמה צדקיהו הוא מרצה במכללה לחינוך גופני במכון וינגייט, וראש המכון הארצי לחינוך לדמוקרטיה במכללת לוינסקי לחינוך.
כנרת תמיר היא מסטרנטית בחוג להתנהגות אירגונית באוניברסיטת תל-אביב ואסיסטנטית במכללת לוינסקי לחינוך.

התלמיד יפתח את ההכרה, כי החוק הוא פרי הכרעה חברתית-מדינית על ידי מוסד מחוקק, וכי עליו לנהוג לפיו.

התלמיד יפתח את ההכרה שיישוב חילוקי דעות בדרכי שלום – קרי: היעזרות בתיווך, בבוררות או בבתי משפט לפתרון סכסוכים – היא הדרך היחידה המותרת במשפט דמוקרטי.

התלמיד יפנים את כיבוד החוק והמשפט ויתנסה בכך בסביבתו הקרובה.

בית הספר מוצג כבעל תפקיד מרכזי בעיצוב דפוסי תפקיד האזרח בחברה (איכילוב, 1933). בפרק ב' של תכנית הלימודים באזרחות, העוסק בעקרונות ובערכים של המשטר הדמוקרטי, כלולים נושאי לימוד המתמקדים בשוויון זכויות פוליטיות, בזכות שווה לבחור ולהיבחר, בשוויון בפני החוק ובשוויון בזכויות החברתיות. כמו כן כלולים בתכנית נושאים שעניינם חריות האדם והאזרח וחובות האזרח, כדלקמן: זכותו של האדם לחירות אישית ולקבלת הגנה לשמירתה, חופש מצפון, חופש ביטוי, חופש התארגנות, ציות לחוק, גבולות החירות וחריות הזולת וכבודו. התכנית מדגישה את נושאי שלטון החוק, חוקה, חוקים, וחוקי-יסוד, בדלקמן: חוקה כמגינה על ערכי היסוד של הדמוקרטיה, תפקידם של חוקים בחברה המודרנית, תפקידם של חוקים בחברה ובמדינה וגבולות הציות לחוק (שם).

תחום החינוך לדמוקרטיה, ובכלל זה חינוך לכיבוד ערכי חוק ומשפט, הוא משדה החינוך לערכים, וניתן לעסוק בו במישור העיוני כמו בכל תחום לימודי עיוני אחר (אדר, 1973). מערכת החינוך בישראל ובמדינות אחרות (ראה ד'אמיקו, 1982; צדקיהו, 1988) רואה את המגבלות שיש לחינוך לערכים, המתמקד בשיטות קוגניטיביות בלבד ומחפשת לשלב היבטים אפקטיביים בתהליך החינוך. בתחומים רבים הדבר קשה ומורכב ובתחומים אחרים הדבר אפילו מתבקש. אחד התחומים, בהם שילוב היבטים יישומיים בתהליך החינוך מתבקש, הוא החינוך לדמוקרטיה, ובתוכו החינוך לכיבוד ערכי חוק ומשפט.

המסגרת הנראית מתאימה ביותר לשילוב נושאי חוק ומשפט בתהליך החינוך היא החינוך החברתי, ובאמצעות אחד מכליו המרכזיים – תקנון בית הספר (איילר, 1977; ישראל, 1988). משרד החינוך והתרבות העמיד במסגרת החינוך החברתי את המטרות דלהלן כמטרות מרכזיות בחינוך לכיבוד ערכי חוק ומשפט: להביא למודעות התלמיד את הצורך בחוק, להביא את התלמיד להכרה בחשיבותם של החוק ושל השוויון בפני החוק, להביא את התלמיד להתנסות בציות לחוקים, ליצור בקרב התלמידים מעורבות ואכפתיות למתרחש בכיתה ובבית הספר.

המלצות המשרד מתייחסות גם לצד היישומי של מטרות אלה, כגון להנהיג סדרים בבית הספר על ידי יצירת תקנון בית ספר, תקנון ביתתי והפעלת ועדת משמעת של תלמידים (ישראל, 1988).

תקנון בית הספר הוא מסמך המסדיר את החובות והזכויות של כל השותפים לקהילת בית הספר. התקנון כולל נהלים להפעלתו היומיומית של בית הספר, מסדיר את חובות וזכויות המורים והתלמידים (ישראל, 1992). יתרונו של תקנון בית הספר לתהליך החינוך לדמוקרטיה ולחינוך לכיבוד ערכי חוק ומשפט בהיותו קשור לתכנית הלימודים, להסדרים בענייני

לימודים ולחינוך חברתי. אולם כדי שתקנון בית הספר יוכל לשמש כלי לחינוך לדמוקרטיה וכלי להפנמת ערכי הדמוקרטיה, עליו להיות בעל אופי דמוקרטי (ישראל, 1985).

בהנחיותיו לבתי הספר מדגיש משרד החינוך והתרבות בישראל את החשיבות שיש לתקנון בכדי לסייע לתלמידים לחיות בחברה דמוקרטית, ואת החשיבות שיש לאיזון בין מידת החופש של התלמיד לבין הצורך בשמירת המסגרת בבית הספר. בחזר מנכ"ל משרד החינוך (ישראל, 1991), על משטרו ונוהגו של בית הספר, נאמר במבוא:

1. יש להגיע לאיזון מתאים בין מידת החופש של התלמיד לבין קיום כללי משמעת בסיסיים.
2. כללים אלה מיועדים לסייע לתלמיד לחיות כאזרח חופשי בחברה דמוקרטית.
3. הפעלת כללי המשמעת נתונה לשיקול דעתם של המחנכים, במסגרת הנחיות כלליות ובהתאם לתפיסה החינוכית שפותחה בבית הספר.
4. תפיסה זו תהא מכוונת להגברת אחריות הפרט כלפי הכלל ולשיפור איכות החיים בבית הספר ובמדינה.
5. מאחר שהצעירים חשופים להשפעות חברתיות שליליות הרווחות, לצערנו, בחיי היום-יום, נקרא בית הספר להגביר את התערבותו החינוכית ולאזן השפעות אלה.
6. נקיטת אמצעים כלפי מפירי המשמעת תתבסס על נוהג ועל נוהל קבועים, שחשוב שיהיו ידועים היטב לתלמידים ולהוריהם.

במערכת החינוך בגיל הרך קיימת תפיסה דמוקרטית של התקנון. בהיות המסגרת החינוכית בגן הילדים בנויה על יסודות הדמוקרטיה, "הילד שותף, לעתים קרובות, בקביעת החוקים בגן ומשתתף באופן פעיל באירגונו ובסידורו... הילד לומד להכיר ולהבין כמה תקנות וחוקים במוסד החינוכי ובקהילה" (ישראל, 1985). תפיסה דמוקרטית של תקנון עולה גם מהמלצות משרד החינוך והתרבות לבתי הספר היסודיים, לחינוך המיוחד ולבתי הספר העל יסודיים (ישראל, 1988).

במסמך אחר של משרד החינוך והתרבות (ישראל, 1992) מומלץ שהתקנון יקיף את כל מכלול החיים בבית הספר, כולל חובות וזכויות של תלמידים ושל מורים. כמו כן מומלץ שבועדה המכינה את טיוטת התקנון ישתתפו נציגי התלמידים. בתיאור עבודת הוועדה אשר הכינה את המסמך נאמר: "הכוונה היא להגדיר את תחומי המעורבות, השותפות והאחריות בבית הספר ואת הזכויות ואת החובות של התלמיד במערכת החינוך. ברור, שכל מסמך, המתווה קווים להגדרת זכויות התלמיד וחובותיו, חייב להתייחס לכלל הגורמים הפועלים בבית הספר." בחיבור המסמך, ציינה הוועדה את הצורך להתחשב במירב נקודות המבט והצרכים של אוכלוסיית בית הספר (ישראל, 1992).

דוגמא לשימוש בניסוח דמוקרטי, בדומה לניסוח של חוקים בחברה, ניתן למצוא בהצעה לתקנון ביה"ס של מועצת החינוך בעיר סיאטל (ווינגטון, ארה"ב). בהצעה לתקנון נאמר כי התלמידים הם אזרחי המדינה, וככאלה יש להם זכויות מסוימות כמו לאזרחים אחרים ובית הספר אינו יכול להפר זכויות אלה. בין השאר מוזכרות הזכויות האלה: חופש

הדיבור, הזכות להתאסף, זכות העתירה וחופש העיתונות. בהצעה נדרשים בתי הספר להקפיד ולחבר תקנונים שיהיו בעלי אופי דמוקרטי. האופי הדמוקרטי של תקנוני בית הספר יכול לבוא לידי ביטוי באיזכור זכויות התלמידים וחובותיהם, באיזכור חובות ההנהלה והמורים, באיזכור זכויות המקובלות בחברה דמוקרטית, בשוויון בפני החוק של כל קהילת בית הספר, באיזון בין החובות לזכויות של התלמידים ובתקנות שיהיה בהן בסיס הומני (ד'אמיקו, 1980, A). התקנון צריך להיות מנוסח בלשון דמוקרטית ורצוף ביטויים השגורים במסמכים דמוקרטיים (ויטס, 1972). תקנון כזה מוצג כעשוי להוות בסיס להבנת התהליך הדמוקרטי וכלי לחיזוק החינוך לדמוקרטיה בבית הספר (ד'אמיקו, 1980, B).

מטרת העבודה: ניתוח תוכן של תקנוני בתי ספר

מטרת עבודה זאת היא לבחון באיזו מידה הנהלות בתי הספר בישראל מודעות להיבטים החינוכיים, הדמוקרטיים והחוקתיים של תקנוני בית הספר ובאיזו מידה תקנוני בתי הספר יכולים להיות כלי לחינוך לדמוקרטיה, באופן ניסוחם, במידת השוויון והדמוקרטיה שהם מקרינים, במידת האיזון בין הזכויות והחובות של תלמידים ובמידה שהם מהווים מסמך בעל אופי דמוקרטי.

בשל הפוטנציאל החינוכי של תקנון המנוסח בלשון דמוקרטית והכולל סעיפים דמוקרטיים, עולה הצורך לבחון האם התקנונים הרווחים בבתי הספר מנוסחים בלשון דמוקרטית והאם הם כוללים סעיפים בעלי משמעות דמוקרטית, כגון סעיפים המאזכרים זכויות תלמידים או סעיפים המאזכרים חובות בית הספר וחובות מורים. מטרה נוספת של העבודה, הנובעת מהמטרה הראשונה, היא בחינת אפשרויות מעשיות להנהגת תקנון בעל רוח דמוקרטית בבית הספר, שייכת בתהליכים דמוקרטיים.

שיטת מחקר: ניתוח תוכן של תקנונים

כשיטה המתאימה ביותר לחקר הנושא נבחרה שיטת המחקר האיכותי. נערך ניתוח תוכן של 70 תקנונים של בתי ספר, מתוכם 35 בתי ספר יסודיים, 20 מחטיבות הביניים, 9 מחטיבות עליונות ו-6 של בתי ספר מקיפים שש-שנתיים.

נבדקו ארבעה היבטים דמוקרטיים בתקנוני בתי הספר, כדלקמן:

- א. האופי הדמוקרטי/לא דמוקרטי של התקנון, כפי שהוא בא לידי ביטוי במבוא לתקנון או בדברי פתיחה.
- ב. ניסוח סעיפים בתקנון, הכוללים חובות המוטלות על התלמידים ומגבלות אחרות, באופן המשווה להם אופי שאינו שרירותי.
- ג. שימוש בביטויים דמוקרטיים בתקנון, השאולים מן העולם הפוליטי, כגון: חופש ביטוי וזכות הציבור.
- ד. קבוצת ההתייחסות של התקנון: תלמידים בלבד, תלמידים ומורים, תלמידים מורים והורים או תלמידים והורים.

ניתוח התוכן נעשה לפי הקריטריונים דלהלן: סעיפים המדגישים את זכויות התלמידים ואת היחס אל התלמידים, בהתאם לכללים קבועים ומוסכמים, הוגדרו כבעלי אופי דמוקרטי. כגון הסעיף: זכותם של התלמידים להתפתח ולהתקדם בתחום האישי, הלימודי והתרבותי.

סעיפים שאין בהם מגמה כל שהיא של פגיעה ואפליה בתלמידים או שאין בהם ציון התלמידים או המדגישים רק את צרכי הממסד הבית-ספרי, הוגדרו כבעלי אופי שאינו דמוקרטי כגון: התלמידים צריכים לדבר בנימוס לכל מבוגר בבית הספר (אם היתה תוספת בנוסח: התלמידים והמורים צריכים לדבר בנימוס לכל אדם בביה"ס, הרי שהניסוח היה הופך את הניסוח לדמוקרטי).

סעיפים שאין בהם מגמה כל שהיא של פגיעה ואפליה בתלמידים או שאין בהם ציון כלשהו של זכויות תלמידים, הוגדרו כבעלי אופי ניטרלי. כמו כן נקבעו שתי הגדרות נוספות: סעיפים בעלי אופי ניטרלי הנוטה לדמוקרטי וסעיפים בעלי אופי ניטרלי הנוטה ללא דמוקרטי. הגדרת סעיפים אלה נעשתה בהתאם להגדרות של סעיפים דמוקרטיים ושאינם דמוקרטיים, בסעיף שבו הקביעה כדמוקרטי ושאינו דמוקרטי אינה כה החלטית. מתוך הנחה כי קשה להעריך במדויק את אופיו של כל סעיף וסעיף, ומתוך הנחה כי יכול להיות פירוש סובייקטיבי לניסוח של סעיפים מסוימים, הם הוערכו ע"י החוקר וע"י עשרים וששה סטודנטים בסמינריון "חינוך חברתי בבית הספר ובקהילה", בבית הספר לחינוך באוניברסיטת בר-אילן ובמכללה לחינוך גופני במכון וינגייט. סעיפים אשר קיבלו הערכות מנוגדות הוגדרו כסעיפים מעורפלים והוצאו מהמדגם. סעיפים אשר קיבלו הגדרות קרובות, כגון: סעיפים בעלי אופי דמוקרטי ובעלי אופי הנוטה לדמוקרטיה, קיבלו הערכה בהתאם להערכת הרוב. סעיפים אשר קיבלו הערכות שונות, ע"י מספר שווה של מעריכים, הוגדרו כדלקמן: אם בין ההגדרות היה הניסוח ניטרלי הסעיף הוערך כניטרלי. אם הסעיף הוערך כ"דמוקרטי" וכנוטה לדמוקרטי באופן שווה, הסעיף הוערך בצורה היותר קיצונית – כדמוקרטי. אם הסעיף הוערך כ"לא דמוקרטי" ו"כנוטה ללא דמוקרטי", הוא הוערך בצורה היותר קיצונית – כלא דמוקרטי.

מדגם: נותחו 70 תקנונים של בתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים, חטיבות עליונות ובתי ספר מקיפים. התקנונים היו בעלי מגוון רחב של היקף ושל יעדים, החל מתקנונים בני עמוד אחד וכלה בתקנונים בני 16 עמודים, תקנונים שנועדו לתלמידים, תקנונים שנועדו לכל בתי הספר, תקנונים של בתי ספר הידועים כבתי ספר דמוקרטיים ותקנונים של בתי ספר הידועים כ"לא דמוקרטיים" (ראה צדקיהו, 1988).

ממצאים

א. האופי הדמוקרטי במבוא של התקנון נבדק הניסיון לשוות לתקנון אופי דמוקרטי, אופי שוויוני, סגנון הדומה למסמכים חוקתיים, כפי שהוא משתקף במבוא לתקנון או בדברי הסבר לתקנון. נמצא כי בלמעלה ממחצית התקנונים אין מבוא. במחצית האחרת, נמצא כי ב-26 תקנוני בתי ספר קיים מבוא לא

דמוקרטי ורק ב-8 בתי ספר קיים מבוא דמוקרטי. מבוא דמוקרטי המדגיש שוויוניות נמצא, לדוגמה, בבי"ס בכפר תבור, שם נאמר במבוא: "הגנו להביא לידיעתכם את נוהלי התקנון שלנו, נהלים אשר יחייבו את כולנו, הורים, מורים ותלמידים. נעשה כמיטב יכולתנו כדי שהמרכז הלימודי שלנו יהווה מקום תרבותי, אסתטי ונקי, בו נעים יהיה לכולנו ללמוד וללמד. הערותיכם חשובות מאד. אנו נרוץ בהן ונתייחס אליהן בכובד-ראש ובאחריות מירבית. בסוף השנה, תערוך מועצת התלמידים יחד עם ההנהלה בדיקה מחודשת של התקנון. בהתאם להערות ובמידת הצורך נתאים את הכללים לצרכי המרכז הלימודי."

במבוא לדליל חותרים המחברים להדגיש את ערך השוויון בציינם שהתקנון מחייב את "כולנו", ובהדגשת היעד של התקנון ליצירת מקום נעים לכולנו, ללמוד וללמד. בנוסף מודגש כי התקנון אינו סופי וכי מועצת התלמידים והנהלה יערכו בדיקה מחודשת שלו, בין השאר בהתאם להערות תלמידיהם.

דוגמה למבוא בעל סגנון דמוקרטי ניתן למצוא בתקנון המכללה הטכנולוגית עמל א' בפתח תקוה. במבוא לתקנון נאמר שם: "התקנון נועד לאפשר לך לקיים סדרים, נהלים, פעילויות לימודיות וחברתיות, תוך שמירה מלאה על זכויותיך והכרת חובותיך בתוך המוסד החינוכי... שמירה נאותה על הכללים היא ערובה נאמנה לחברה דמוקרטית בין התלמידים לבינם ובין התלמידים למורים". על המבוא לתקנון חתומים מועצת התלמידים, חבר המורים והנהלת המכללה. דוגמה נוספת: "השתדלנו לפרוש לפניך מגוון זכויות וחובות, אנו מקווים לזכות ממך לשיתוף פעולה ולציות". (תקנון "אורט השומרון"). חתומים על התקנון הנהלת בית הספר ומועצת התלמידים.

דוגמה למבוא לתקנון שאין בו היבט דמוקרטי ניתן למצוא בתקנון ביי"ס א'. במבוא לתקנון, המכונה "הוראות קבע לתלמידים לשנת הלימודים", נאמר: "הורים נכבדים ותלמידים יקרים, חוזר זה כולל הוראות לתלמידים, כדי שתכירו את הנהלים הקיימים בביה"ס...". במבוא לתקנון של בית ספר ב' נאמר, כדלקמן: "תפקיד בית הספר לחנוך את תלמידיו... ולצורך זה דרושים סדרי משמעת ונהלים קבועים."

ב. ניסוח "דמוקרטי" של סעיפי חובות בתקנון

היות שתקנון בית ספר כולל חובות כשם שהוא כולל זכויות, ראוי לבחון את אופן ניסוח החובות, את השימוש בלשון שרירותית, את הנטייה לעדן את ניסוח החובות מבחינה לשונית, ואת הניסיון לגסח חובות בלשון המסבירה את שובת התלמידים, העשויה לצמוח ממילוי החובה.

מן הלוח ניתן לראות כי ברוב התקנונים נעשה ניסיון לעדן את התקנון. ניסוח כזה ניתן למצוא, לדוגמה, בתקנון בית ספר חשמונאים כבתי"ס. בסעיף הראשון של התקנון נאמר כדלקמן: "זכויות התלמיד/ה נובעות מעצם היותו/ה אדם ואזרח צעיר ומאלה המעוגנות בהוראות משרד החינוך והתרבות." בסעיף אחר נאמר: "על התלמיד/ה לבצע הוראות שקיבל, אולם זכותו לערער על ביצוען באמצעות מחנך הכיתה."

בין התקנונים שבהם לא נעשה ניסיון לתת מימד מעודן נמצא תקנון בית ספר ג', שם

נאמר: "עליכם לקרוא היטב את ההנחיות ולהקפיד למלאן. כללי הוראות והודעות לתלמידים תתפרסמנה בקביעות בלוח המודעות ועליכם לעקוב אחריהם יומיום." תוצאות ניתוח לשון התקנונים מבואות להלן:

לוח מספר 1

ניסיון "לעדן" את נוסח התקנון (N=70)

בית הספר	יסודי	חט"ב	חט"ע	מקיף	סה"כ
ניסיון לעדן התקנון	26(37.1)	14(20)	4(5.7)	4(5.7)	48(68.5)
ניסיון מועט לעדן התקנון	6(8.5)	2(2.8)	1(1.4)	1(1.4)	10(14.3)
אין ניסיון לעדן את התקנון	3(4.2)	4(5.7)	4(5.7)	1(1.4)	12(17.2)
סה"כ	35(50)	20(28.5)	9(12.8)	6(8.5)	70(100)

ג. שימוש בביטויים דמוקרטיים בתקנוני בתי הספר נעשה ניתוח תוכן של התקנונים ונבדקה מידת השימוש בביטויים הלקוחים ממסמכים חוקתיים וממסמכים בעלי אופי דמוקרטי, כגון הביטויים: זכותם של התלמידים, חופש ביטוי, חופש ביקורת, אוטונומיה של מועצת התלמידים, חובות המורים וההנהלה. תוצאות ניתוח התקנונים מובאות להלן בלוח מספר 2.

לוח מספר 2

שימוש בביטויים דמוקרטיים בתקנוני בתי ספר (N= 70)

מספר תקנונים הביטוי	יסודי	על יסודי	סה"כ	(באחוזים)
חופש דיבור	0	0	0	
חופש ביקורת	0	0		
חופש התארגנות	0	0		
חופש התכנסות	0	0		
חופש להחתמת פטיציה	0	0		
חופש עיתונות	0	2(2.8)	2	(2.8)
חופש מפני חיפוש	0	0		

מספר תקנונים הביטוי	יסודי	על יסודי	סה"כ	(באחוזים)
תהליכים של בירור	0	2(2.8)	2	(2.8)
שוויון	0	2(2.8)	2	(2.8)
זכות תלמיד/ה	28(40)	11(15.7)	39	(55.7)
זכויות חוקיות	0	0	0	
עצמאות מועצת תלמידים	0	6(8.5)	6	(8.5)
בחירות	33(47)	23(38.8)	56	(80)
בחירות חופשיות	0	1(1.5)	1	(1.5)
זכות לבחור	27(38)	12(17.1)	39	(55.7)
זכות להבחר	5(7.1)	9(12.8)	14	(20)
זכות ערעור	14(20)	32(45.7)	46	(65)
כבוד האדם	0	0	0	
חרות האדם	0	0	0	
חובות המורים וההנהלה	5(7.1)	6(8.5)	11	(15.7)

רשימת הביטויים הדמוקרטים נקבעה ע"י שתי קבוצות של מורים משתלמים במכללה לחינוך גופני במכללת וינגייט ובמכללת לוינסקי לחינוך. המורים התבקשו לציין ביטויים דמוקרטיים מוכרים להם מתוך רשימה ארוכה שניתנה להם. מתוכה נלקחו הביטויים שצוינו ע"י מרב המעריכים כמתאימים להרכבת הרשימה הסופית.

מן הלוח ניתן לראות כי רוב הביטויים, השגורים במסמכים חוקתיים של חברה דמוקרטית, אינם מוזכרים ברוב תקנוני בתי הספר, כולל ביטויים אלמנטריים, כגון: חופש דיבור, חופש התארגנות וזכויות חוקיות. ביטויים דמוקרטיים חשובים אחרים נזכרים במספר קטן של תקנונים, כגון: חופש עיתונות (2.8 אחוזים), תהליכים של בירור (2.8 אחוזים), שוויון (2.8 אחוזים), עצמאות מועצת תלמידים (8.5 אחוזים), ובחירות חופשיות (1.5 אחוזים). לעומת זאת, מספר ביטויים מוזכרים בחלק גדול מהתקנונים, כגון: זכות התלמיד (55.7 אחוזים), בחירות (80 אחוזים), זכות לבחור (55.7 אחוזים), וזכות ערעור (65 אחוזים).

דוגמא לביטויים דמוקרטיים ניתן למצוא בתקנון של בית הספר "עמל א", שהוזכר לעיל: "ועד הכיתה מזהוה נציגות דמוקרטית מוסמכת לפעול לטובת ציבור התלמידים, הוועד יבחר בבחירות דמוקרטיות". בתקנון חטיבת הביניים "נווה מגן" ברמת השרון נאמר: "יש להביא את חומר המבחן לידיעת התלמידים לפחות שבוע לפני המבחן... זכותו של כל תלמיד לדרוש ולקבל הסבר..." בתקנון אחר נאמר: "זכותך ללמוד בכיתה נקיה ומסודרת. זכותך לבטא מעל דפי עיתון ביה"ס ביקורת ישירה על נושאים שונים בחיי ביה"ס... זכותך להבין איך מורכב הציון שלך". (תקנון אורט השומרון). או בתקנון אחר:

"זכותו של התלמיד להנות מיחס נאות... התלמיד זכאי להיפגש ... זכותו של התלמיד לערער בדרך נאותה על מתן עונש... תלמיד רשאי להגיש מועמדות למועצת התלמידים... זכותו של התלמיד להביע דעה עצמית... זכותו של התלמיד לדעת, לפחות שבוע מראש, את היקף החומר עליו יתבסס המבחן..." או בתקנון ביה"ס אורט השומרון, שם נאמר: "זכותו של התלמיד לקבל הסבר על שגיאותיו... זכות התלמיד לקבל את מלא הזמן במבחן... התלמיד זכאי למבחן חוזר."

בתקנון ביה"ס רוגוזין במגדל-העמק כלולים מספר סעיפים דומים, כגון: "זכותו של כל תלמיד לברר את ענייניו או לערער בכתב על הוראות שניתנו לו באמצעות מחנך הכיתה. אם לא יבוא על סיפוקו, זכותו לערער בפני מרכז השכבה, המרכז הפדגוגי ומנהל ביה"ס." בתקנון ביה"ס על יסודי עיוני אחר נאמר: "זכותך לקבל יחס של כבוד מצד המורים... זכותך לקבל את מבחניך בתוך זמן סביר... בכל מקרה בו תרצה לערער על ציוןך, עליך לדבר על כך תחילה עם המורה עצמו, ואם הסבריו לא ישכנעו אותך תוכל לפנות להנהלה." (בית הספר התיכון העירוני, הרצליה). "לכל תלמיד בבית הספר הזכות לבחור ולהיבחר למועצת התלמידים." (בי"ס פיינשטיין, פתח תקוה). בחטיבת ביניים "רימון", רעננה: "זכותו של התלמיד לערער על ציון שנתי." ביה"ס המקיף "בן גוריון", עמק חפר: "זכותו של התלמיד לפנות לכל אחד מצוות בית הספר, באם חש פגיעה בזכויותיו."

ד. האוכלוסיה אליה פונה התקנון
נבדקו הניסוח של התקנון והאוכלוסיה בבית הספר, אליה הוא מתייחס. הממצאים מובאים להלן בלוח מספר 3.

לוח מספר 3

אוכלוסיית ההתייחסות של התקנונים (N=70)

אוכלוסיית התייחסות	בי"ס יסודי	בי"ס על יסודי	סה"כ	באחוזים
נוסח הפונה לתלמידים	26 (37.1)	8 (11.4)	34	(48.6)
נוסח הפונה לתלמידים ולמורים	8 (11.5)	5 (7.1)	13	(18.6)
נוסח הפונה לכל קהילת בית הספר	6 (8.5)	2 (2.8)	8	(11.5)
נוסח הפונה להורים ולתלמידים	6 (8.5)	3 (4.2)	9	(12.8)
נוסח כללי	1 (1.4)	5 (7.1)	6	(8.5)
סה"כ	44 (63)	23 (32.8)	70	(100)

מן הלוח ניתן ללמוד כי ברוב בתי הספר התקנון מנוסח בנוסח הפונה לתלמידים (48.6 אחוזים). או בנוסח הפונה לתלמידים והוריהם (12.8 אחוזים) כך הדברים בתקנון בי"ס א', שם נאמר: "הורים ותלמידים יקרים, כדי לשמור על מסגרת נאותה ומשמעת טובה בבית

הספר, הנכם מתבקשים לשמור ולהקפיד על מילוי הכללים הבאים. "לתקנון מצורף ספח בו על ההורים והתלמיד לחתום שהם "מקבלים על עצמנו למלא אחר הכללים הנ"ל".
 דוגמא של פניה אל תלמידים בלבד ניתן למצוא בתקנון של בית ספר יסודי, כדלקמן:
 "להלן תקנון בית הספר... אנא שמרו את התקנון בתיקכם והביאו אותו כל יום לבית הספר."
 (בי"ס אוסישקין, כפר סבא). דוגמא מבי"ס על יסודי, תחת הכותרת "תקנון לתלמיד" נאמר:
 "כדי שנוכל לקיים מערכת לימודים תקינה ומסודרת... קבלו נא הסדרים אלה בהבנה ושמרו עליהם לתועלתכם ולמען יעילותו של ביה"ס." (בי"ס "אוסטרובסקי", רעננה).
 בצד תקנונים אלה ניתן למצוא גם תקנונים הפונים אל התלמידים והמורים (18.6 אחוזים) ואל כל קהילת בית הספר (11.5 אחוזים). בתקנון הפונה אל כל קהיליית בית הספר, נאמר: "קהיליית בית הספר כוללת מורים, תלמידים ועובדים... נשתדל לנהוג בכבוד הדדי כלפי כל אחד, נמלא את חובותינו כמורים תלמידים וכאזרחים." (חטיבת ביניים בן-צבי, כפר סבא). בתקנון של חטיבת ביניים ממלכתית דתית נאמר: "תלמידות ומורים יקרים, התקנון נועד לאפשר עבודת צוות של מורים ושל תלמידים, תוך הבנה והתחשבות הדדית. תקנון זה מחייב את התלמידים, המורים וההנהלה." (חטיבת ביניים "ישורון", פתח תקוה).
 בתקנון של בי"ס יסודי נאמר כדלקמן: "הורים, מורים ותלמידים יקרים... הגנו מביאים לידיעתכם את תקנון בית הספר אשר יחייב את כולנו, הורים מורים ותלמידים" (בי"ס פיינשטיין, פתח תקוה).

דיון והמלצות

נראה שהנהלות של רוב בתי הספר תופסות את התקנון כמסמך, שנועד להורות לתלמידים כללי התנהגות בבית הספר, לצורך ניהול תקין של בית הספר. חלק גדול מן התקנונים חסרי אלמנטים המדגישים זכויות של תלמידים או חובות של בית הספר. בחלק ניכר מהתקנונים חסר ניסיון לעדן סעיפים בענייני משמעת, ורוב התקנונים חסרי ביטויים דמוקרטיים, המופיעים במסמכים מקובלים בחברות דמוקרטיות.

מן הממצאים ניתן ללמוד, כי קיים פער בין המלצות משרד החינוך והתרבות לבין הכתוב בתקנונים. המלצות המשרד בדבר שמירת "איזון מתאים בין מידת החופש של התלמידים לבין כללי משמעת בסיסיים", אינם מיושמים. המלצת המשרד שהתקנון עשוי "לסייע לתלמיד לחיות כאזרח חופשי בחברה דמוקרטית", אינה מיושמת. גם המלצת המשרד בדבר נהלים קבועים במקרים של הפרת משמעת, "שיהיו ידועים היטב לתלמידים ולהוריהם", אינה מיושמת.

נראה שחלק מהנהלות של בתי הספר אינן ממצות את הפוטנציאל החינוכי הטמון בתקנון, בעיקר לחינוך לדמוקרטיה, להכרת מסמכים חוקתיים ולהכרת האפשרויות של הפרט להיות בעל זכויות וחובות כאחד. גם האפשרויות שיש בתקנון לשיפור אקלים בית הספר ואקלים הכיתה אינן מנוצלות.

עם זאת, ראוי לציין כי בחלק לא קטן מן התקנונים ניכרים מאמצים לנסחם באופן דמוקרטי, להשתמש בביטויים הלקוחים ממסמכים דמוקרטיים, להסביר במבוא לתקנון את

הצורך בתקנון כחלק מהחיים בחברה דמוקרטית ולנסות לעדן את התקנון, שלא יהיה מנוסח באופן תוקפני אלא כלשון העשויה לזכות באהדת התלמידים. דוגמא מתאימה לנאמר לעיל ניתן לראות בתקנון של ביה"ס "עמל" רמלה, הנקרא "מגילת זכויות התלמיד". התקנון ערוך בצורה גרפית הדומה למגילת העצמאות של מדינת ישראל, ומתחתיו חתימות כל השותפים לקהיליית בית הספר, תלמידים, מורים, מנהל ואף חבר כנסת.

זאת ועוד, ברוב בתי הספר התקנון מתייחס אך ורק לתלמידים ולא למורים. תקנונים אלה נראים בעיני התלמידים לא כתקנונים הבאים להסדיר את החיים בחברה, אלא כהוראות היורדות מגבוה. הפוטנציאל הדמוקרטי בתקנונים אלה הופך להיות שלילי. ממסמך היכול לתרום לתהליך החינוך לדמוקרטיה, התקנון הופך למסמך המציג את בית הספר כמוסד שאין בו תהליכים דמוקרטיים, וגרוע יותר – כמוסד המתעלם מתהליכים דמוקרטיים אלמנטריים.

בעניין זכויות התלמידים וחובותיהם, המסמך המסדיר את הנושא בביה"ס הישראלי מפגר אחר מוסדות אחרים בחברה הישראלית (קופ"ח, רשות מקומית, צה"ל ועוד). אם בעבר הפער בין זכויות תלמידים בביה"ס לבין זכויות אזרחים במוסדות שונים לא היה ניכר, עתה הוא בולט יותר ועלול להציג את בית הספר כמוסד המנותק מהחברה הדמוקרטית. נוכח המציאות שהתלמידים רואים סביבם, הם עלולים להביע אכזבה מעמדת בית הספר בנדון ואף לנקוט בצעדים של ממש לשינוי פני הדברים. הדוגמא הטובה לכך ניתנה באמצע שנה"ל תשנ"ד, כאשר תלמידים הצליחו להשבית את מערכת החינוך, מפני שבמרו"מ בין אירגוני המורים לבין משרד החינוך והתרבות הגיעו לסיכומים בלי שיתופם. אפשר שמקרה זה יכול לשמש אות, כי הגיעה העת להביא לשיתופם של התלמידים בתהליכים הנוגעים לחייהם. תקנון בית הספר יכול להיות אחד הכלים שבהם ניתן להתחיל.

בהיות המאמר ממוקד בעשייה חינוכית בבית הספר, נראה שהוא לא יהיה שלם אם דברים אלה לא ילוו בהמלצות אחדות, הממוקדות בתקנון, לאור הממצאים שהובאו לעיל.

א. מבוא לתקנון:

תקנון בית ספר אינו רק מסמך הבא להסדיר חובות וזכויות. בבית ספר יש לו משמעות חינוכית, משמעות לאקלים של בית הספר ומשמעות דמוקרטית. התקנון בבית הספר מציג מעין פילוסופיה חינוכית דמוקרטית של המוסד. משום כך חשוב שפילוסופיה זאת תוצג בתקנון. היות שסעיפי התקנון הם בעיקר סעיפים נוהליים, המקום המתאים ביותר לכן הוא במבוא לתקנון או בדברי הפתיחה לתקנון.

במסגרת המחקר נמצא כי רק בחלק קטן מהתקנונים נכלל מבוא בעל רוח דמוקרטית. העובדה שגם בתקנונים בעלי רוח דמוקרטית היה חסר מבוא דמוקרטי, עשויה ללמד כי אפשרות זאת אינה די מוכרת.

ב. ניסוח לא שרירותי של תקנות:

בכמחצית מהתקנונים נעשה ניסיון לנסח סעיפים בתקנון באופן לא שרירותי. בתקנון, מטבעו, יש חובות והגבלות ותקנון בית ספר בכלל זה. יחד עם זאת חשוב שגם הגבלות

וחובות יוצגו בלשון שאינה שרירותית, אלא בלשון שיש בה רוח של שיתוף פעולה ואכפתיות (ראה ישראל, 1988). לדוגמא:

סעיף העוסק ברכיבה על אופניים בשטח בית הספר, ניתן לנסחו בלשון האומרת: "חל איסור חמור לרכב על אופניים בשטח בית הספר. תלמידים שיימצאו רוכבים בחצר בית הספר יוענשו". כמו כן ניתן לנסחו בלשון של שיתוף פעולה, כדלקמן: "למען הבטח שלום של כל התלמידים בבית הספר, הרכיבה על אופניים מותרת אך ורק בשטחים המיועדים לכך ולא בשטח בית הספר."

היות שכל סעיפי התקנון נועדו לטובת התלמידים ולקידום מבחינה "חברתית, אישית, חינוכית, תרבותית ולימודית" (ראו להלן נספח מספר 1), מומלץ לבחון בכל סעיפי התקנון את האפשרות להשמט ביטויים שרירותיים, ביטויים תוקפניים וביטויים העלולים להשתמע לתלמידים, כאילו הם מועדים למעשים חריגים. תחתם יש לנסח סעיפים המציגים את נקודת המוצא, שנועדה לסייע לתלמידים ולתהליך החינוך בבית הספר. אין בזה המלצה לוותר על עניינים החשובים להנהלת בית הספר או הזנחת כללי הסדר והשמעת. ניתן לשמור על סדר ועל משמעת גם כאשר ההנחיות מנוסחות בלשון שיש בה שיתוף פעולה.

ג. שימוש בביטויים דמוקרטיים השאולים מן העולם הפוליטי:

כנזכר לעיל, בתקנון של בית הספר יש פוטנציאל גם להכרת הדמוקרטיה ולחינוך לדמוקרטיה. תקנון בית הספר נועד להסדיר נהלים שונים בבית הספר בדומה לנהלים בחברה. עניינים שונים, כגון: חופש דיבור, חופש ביקורת, חופש התארגנות, חופש התכנסות, שוויון זכויות תלמידים, זכות לבחור ולהיבחר, זכויות חוקיות, עצמאות מועצת התלמידים ועוד, הם תחומים היכולים להיות חלק מרכזי בכל תקנון בית ספר. שימוש בביטויים אלה עשוי להקנות לתקנון מימד פוליטי ומימד של מסמך רציני, המסדיר את עניני קהיליית בית הספר.

ד. קבוצת התייחסות של התקנון:

אחד מהעקרונות הדמוקרטיים המרכזיים הוא השוויון בפני החוק. משמעותו בבית הספר היא שהתקנות אינן מתייחסות לתלמידים בלבד אלא לכל קהיליית בית הספר, כולל מורים ועובדים. תקנון אשר סעיפיו מתייחסים אך ורק לתלמידים עלול להיראות בעיניהם כמסמך הוראות של ההנהלה. מתוך התקנונים שנכללו במסגרת המחקר ניתן לראות, שבחלק מבתי הספר מקפידים המנסחים לציין התייחסות אל כל קהיליית בית הספר. גישה זאת עשויה לתת לתלמידים תחושה של שוויון בפני החוק, בעיקר כאשר הם שותפים בחיבור סעיפי התקנון. מתוך הנחה כי היעיון של הנהגת תקנון דמוקרטי בבית הספר עלול להיראות כלא מתאים לחלק מן המורים, מוצע כאן להנהיג תקנון כיתה בשלב ראשון, למחנכי ביתה המעוניינים בכך. המבנה המוצע לתקנון כיתה עשוי לשמש בסיס לחקנון של בית הספר. העצמה המובאת בנספח יכולה לשמש רק כטיטה ראשונית, העשרה לסייע לכתיבת תקנון שיחיים לכיתה.

תקנון כיתה — טיוטה לדיון ראשוני

- א. מהו תקנון כיתה
1. תקנון כיתה נועד להסדיר את מערכת היחסים בכיתה ואת הפעולות שבמסגרתה בין כל קהילת הכיתה ולטובתה.
 2. התקנון נועד להדריך את התלמידים, את המורים ואת ההורים לגבי נוהגי הכיתה, לגבי מותר ואסור, תוך ציון החובות והזכויות של כל אחד ממרכיבי הכיתה.
 3. סעיפי התקנון ייקבעו על-ידי כל תלמידי הכיתה ועל-ידי המורה.
 4. ניתן יהיה להנהיג שינויים בתקנון, כאשר שבעים וחמישה אחוזים מתלמידי הכיתה מבקשים זאת.
 5. לא ייכללו בתקנון הכיתה סעיפים, הנוגדים את חוקי המדינה ואת חוקי מערכת החינוך בישראל.
 6. כאשר מתגלעים חילוקי דעות בקשר לפירוש סעיף התקנון, יופנה העניין להכרעתם של מחנך הכיתה, של יושב ראש הוועד ושל סגנו.

ב. תפקידיו של התלמיד במסגרת הכיתה

1. הכיתה נוצרה למען התלמידים ולקידומם. לאור זאת התלמידים נדרשים למלא את תפקידיהם הלימודיים, התרבותיים והחברתיים בכיתה, כדלקמן:
 - (א) להשתלב בתהליך הלימודי ולעשות לשיפור הישגיהם בכל המקצועות הנלמדים.
 - (ב) להשתתף בכל הפעילות התרבותית בכיתה ולתרום לה לפי כישוריהם ולפי יכולתם.
 - (ג) לתרום לחיים החברתיים של הכיתה, תוך השתתפות בפעולותיה, תוך העמקת הקשר עם התלמידים האחרים ותוך מאמץ לשיפור איכות החיים בכיתה ואווירתה.
 - (ד) התלמיד שותף להחלטות בקשר לחיי הכיתה ולפעולותיה, והוא נדרש להשתתף בכל הדיונים הנערכים במסגרתה.
- ג. תפקידי מחנך הכיתה והמורים
 1. תפקידם של המורים הוא לקדם את התלמידים בלימודים בתחום האישי ובתחום החברתי, ולסייע להם בכל עניין שיידרש.
 2. מחנך הכיתה אחראי בפני התלמידים, בפני ההורים, בפני מנהל בית הספר, בפני

* מתוך: צדקיהו ש. (עורך), אקלים כיתה — מהות ומעשה, ירושלים ובית-כרל, משרד החינוך — שפ"י והמכון לחינוך דמוקרטי.

- מפקח בית הספר ובפני החברה על קידומם של התלמידים, על שלומם הפיסי ועל שלומם הנפשי.
3. בהתאם למחויבויות אלה להוראות משרד החינוך, לתקנון בית-הספר ולתקנון הכיתה, חייב המחנך להקפיד על ניהול תקין של הכיתה.
4. המחנך ינהל את הכיתה תוך שיתוף תלמידי הכיתה, ועד התלמידים ועד המורים.

ד. ועד הכיתה ותפקידיו

1. ועד הכיתה הוא נציגות של הכיתה, והוא נבחר על-ידי התלמידים ועל-ידי המחנך, בבחירות חשאיות.
2. ועד הכיתה יבחר בחודש הראשון ללימודים וישמש בתפקידו עד לחודש הראשון של שנת הלימודים הבאה.
3. כאשר תלמיד חבר ועד אינו יכול להמשיך ולמלא את תפקידו, יבחר במקומו תלמיד אחר.
4. ועד הכיתה ימנה חמישה תלמידים.
5. ניתן להביע אי-אמון בוועד, ולדרוש עריכת בחירות חדשות, אם 66 אחוזים מן התלמידים מבקשים זאת.
6. תפקידו של הוועד הוא לשפר את איכות החיים של התלמידים בכיתה, ולנהל את חיי היום-יום לצידו של מחנך הכיתה.
7. מתוקף תפקידיו יעשה הוועד להפיכת חדר הכיתה למקום נעים, ליצירת תקשורת חיובית ולשיתוף פעולה בין התלמידים, לשיפור היחסים שבין המורים לתלמידים, ולהרחבת הקשרים עם תלמידים מכיתות אחרות, להסדרת חילוקי דעת ומריבות בתוך הכיתה ולגיבוש עמדות לגבי ניהול חיי-הכיתה.

ה. חיי היום-יום בכיתה

1. מתוך מגמה לשמור על אווירה נעימה בכיתה, יעשו התלמידים והמורים למניעת פגיעה כלשהיא בכבודם של התלמידים או של המורים.
 2. תלמידי הכיתה יקפידו על כללי תרבות דיבור, הימנעות מקללות, הימנעות מהעלבת הזולת, הימנעות מאלימות מילולית או מאלימות פיזית, הימנעות מפגיעה ברכוש הזולת וברכוש בית הספר.
 3. במקרה של חבלה ברכוש יחויב התלמיד שאחראי לה לממן את תיקון הנוק. במקרה שאין יודעים את זהותו של התלמיד, אך ידוע שהוא תלמיד הכיתה, ימומן התיקון על ידי כל תלמידי הכיתה.
 4. כל תלמיד יהיה רשאי לפנות אל כל אחד מן המורים ולקבל הסבר להתלטות המורים והנהגה.
 5. חובה על התלמידים לשמור על כללי בית הספר בהתאם לנאמר בתקנון בית הספר. לאור זאת:
- תלמיד המאחר לבית הספר ימלא בהפסקה "טופס איחור" וישלשלו לתיבה במזכירות.

— תלמיד המופיע ללא תלבושת בית הספר ימלא "טופס אי הופעה בתלבושת" וישלשלו לתיבה במזכירות.

— תלמיד אשר לא הכין שיעורי־בית ירשום את שמו במחברת שיעורי־הבית הנמצאת על שולחן המורה, לפני תחילת השיעור. התלמיד חייב להכין את השיעורים לקראת השיעור שלאחר מכן.

— תלמיד הנעדר מבית הספר ימלא "טופס היעדרות", שיוכנס לתיקו האישי לשם מעקב.

6. מורה רשאי להרחיק תלמיד מן הכיתה בהתאם להנחיות משרד החינוך והתרבות כפי שהן מופיעות בחוזר מנכ"ל משרד החינוך מ"ב/2. ועד הכיתה רשאי להטיל וטו על החלטת המורה. עם זאת, הוועד יקבל על עצמו להסדיר עם התלמיד את שיפור התנהגותו.

7. תלמיד רשאי להיעדר מבית הספר לצורך ארועים של תנועת־נוער ומילוי תפקידים אזרחיים, תוך תיאום עם מחנך הכיתה ובאישורו.

8. חובה על התלמידים לקחת חלק פעיל בשיעורים המתנהלים בכיתה. עם זאת, תלמיד רשאי לפרוש משיעורים אחדים באישור מחנך הכיתה.

9. חובה על כל תלמיד להכין שיעורי־בית באופן קבוע, עם זאת, תלמיד רשאי לבקש אישור ממחנך הכיתה, בגלל סיבות אישיות, לא להכין שיעורים במשך תקופה מסוימת. התלמיד יסכם עם המורה על דרכים למניעת פיגור בחומר הלימודים.

1. מבחנים וציונים

1. זכותם של התלמידים לדעת באופן מדויק את החומר ממנו יילקחו השאלות במבחן.

2. מועדי המבחנים בכל המקצועות, שני מבחנים לסמסטר בכל מקצוע, ייקבעו על־ידי ועד הכיתה, בהתייעצות עם כל התלמידים והמורים. לאחר קביעת לוח המבחנים ניתן לשנות מועד של מבחן רק ברוב של שני שלישים.

3. לא ייערכו יותר משני מבחנים בשבוע בכיתה.

4. לא ייערכו בחני פתע בכיתה.

5. תלמידים רשאים להציע שאלות שייכללו במבחן; שלישי מהצעותיהם ייכללו במבחן.

6. בכל מבחן תהיה אפשרות בחירה בין השאלות.

7. תלמיד רשאי לערער על ציון, ומבחנו ייבדק שנית.

8. חובה לשמור על טוהר הבחינות. תלמיד אשר ייכשל בכך, בחינתו תיפסל.

9. בחינה שייכשלו בה 50 אחוזים מן התלמידים (פחות מציון 5) לא תחשב, ובמקומה תערך בחינה חוזרת.

10. המורים חייבים להחזיר מבחנים ועבודות תוך עשרה ימים מיום הגשתן.

2. קשר עם ההורים

1. מחנך הכיתה ייפגש עם הורי התלמידים באספה כללית בראשית השנה, ושלוש

- פעמים במשך השנה באופן אישי. המורים המקצועיים יפגשו עם ההורים פעמיים בשנה.
2. לפגישות עם ההורים יוזמנו גם התלמידים.
 3. בכל מקרה שיש צורך לזמן הורים לשיחה עם אחד מהמורים, ייעשה הדבר תוך מסירת הודעה מוקדמת לתלמיד. גם בפגישות אלה יהיה נוכח התלמיד.
 4. כל מכתב שישלח להורים יובא לידיעתו של התלמיד.
 5. ועד הכיתה יעמוד בקשר קבוע עם ועד הורי הכיתה.
 6. בשאלות חינוכיות ואירגוניות מרכזיות בחיי הכיתה ישתתף גם ועד הורי הכיתה.
 7. ועד ההורים ייענה לפנייה לפגישה עם ועד התלמידים תוך 48 שעות.
 8. ועד התלמידים ייענה לפנייה לפגישה עם ועד ההורים תוך 48 שעות.

ח. קשר עם מורים

1. תלמידי הכיתה רשאים להעניק הערכה ("משוב") למחנך הכיתה על אופי עבודתו, על שביעות הרצון ממנו וכיוצא בזה. המשוב יערך באופן מסודר (באמצעות טפסים שנועדו לכך) במשך החודש השלישי ללימודים. ניתן יהיה להעניק משוב למורים אחרים תוך תיאום עמם.
2. תלונות של תלמיד, בעלות אופי אישי, יובאו בפני המורה הנוגע בדבר על ידי התלמיד עצמו. אם התלמיד מתקשה בכך, ייעשה הדבר על ידי ועד הכיתה. אם ועד הכיתה מתקשה בכך ייעשה הדבר על-ידי המחנך.
3. תלונות, הנוגעות לכל תלמידי הכיתה, יוצגו למורה הנוגע בדבר על ידי ועד הכיתה. אם הוועד מתקשה בכך ייעשה הדבר על-ידי המחנך בנוכחות הוועד או בלעדיו.
4. תלונות ובקשות של תלמידים יזכו לתשובה תוך 48 שעות. במקרה שהתלמידים אינם נענים, הם רשאים לפנות לוועד לבירור תלונות, אשר ישיב להם תוך 48 שעות.
5. מחנך הכיתה ייענה לבקשה של תלמידים להיפגש עמו ביום שבו פנו אליו. ניתן לדחות את המועד בהסכמתם של הפונים.
6. מנהל בית הספר יקבל לשיחה את ועד הכיתה, בתוך 48 שעות מעת פנייתם. המנהל ייענה לפנייה לפגישה עם כל תלמידי הכיתה.

ט. שותפות בניהול הכיתה

התלמידים והוריהם יהיו שותפים בניהול הכיתה. כמסגרת זאת הם ישותפו בקביעת תכני לימוד הניתנים לבחירה, בקביעת מסלולי טיולים של הכיתה, בהשתתפות בארועים, בתכנון פעולות העשרה, כגון ביקור בסרטים, בהצגות, במוזיאונים ובקונצרטים. בתכנון מסיבות הכיתה, בסדרים לרכישת ציוד לימודי, בהוצאה לאור של ספר מחזור, בתכנון של שעת החברה ובהפעלתה וכיוצא בזה.

ביבליוגרפיה

- אדר, ל. (1973) יסודות פסיכולוגיים של החינוך לערכים, ירושלים: המרכז הישראלי להוראת מדעי הרוח והחברה.
- איכילוב, א. (1933) חינוך לאזרחות בחברה מתהווה: פלשתינה א"י — מדינת ישראל, תל אביב: ספרית פועלים.
- ישראל. משרד החינוך והתרבות (תשל"ט). חוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד א', החינוך החברתי. בבית הספר העל יסודי, ירושלים: שלמה צדקיהו.
- ישראל. משרד החינוך והתרבות (1985) חוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד ה', חינוך לדמוקרטיה, ירושלים: שלמה צדקיהו.
- ישראל, משרד החינוך והתרבות (1988) חוזר מיוחד ט' התשמ"ח: כיבוד החוק והמשפט, ירושלים: שלמה צדקיהו.
- ישראל. משרד החינוך והתרבות (1990) תכנית הלימודים באזרחות, ירושלים: שלמה צדקיהו.
- ישראל, משרד החינוך והתרבות (1992) זכויות תלמידים בבית הספר, מסמך טיוטה שחובר ע"י מינהל חברה ונוער.
- צדקיהו, ש. (1988) חברת התלמידים וחינוך לדמוקרטיה, ירושלים: קו וכתב.
- American Civil Liberties Union. *Students Rights Handbook*. New York: Author, 1971.
- D'Amico, J.J. (1980A) Reviving student participation. *Educational Leadership*, 38, 44-46.
- D'Amico, J.J. (1980B) The active approach: A blueprint for citizenship education in the 80's. *Clearing House*, 54, 185-188.
- Eyler, J. (1977) The high-school as an arena for the development of political competence: Test of a model relating political attitudes to parallel school directed attitudes and participation in extra-curricular activities in thirteen American high-schools. *Dissertation Abstracts International*, 38, 3694A.
- Massialias, B.G. (1972) The inquiring activist. In B.G. Massialias (Ed.), *Political Youth, Traditional Schools: National and International Perspectives*. NJ: Prentice Hall.
- Massialias, B.G. (1972) The school and the political world of children and youth: An overview. In B.G. Massialias (Ed.), *Political Youth, Traditional Schools National and International Perspectives*. N.J. Prentice Hall.
- Wittes, S. (1972) School organization and political socialization. In B.G. Massialias (Ed.), *Political Youth Traditional Schools: National and International Perspectives*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.